

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 341.1/8:343.222

М.О. Федоров,
здобувач Київського міжнародного університету

ФОРМИ ВИНИ У ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

У цій статті розкриваються основоположні засади поділу вини на форми, а також виокремлюються особливості та види кожної з цих форм вини стосовно функцій та соціального призначення публічного права. Встановлено, що порівняно з категорією змісту вини категорія форми вини відображає наступний крок у пізнанні цього інституту. Зроблено висновок, що публічне право оперує двома основними формами вини, якими є умисел та необережність.

Ключові слова: форми вини, публічне право, умисел, необережність.

В статті розкриваються основопологаючі начала деления вини на формы, а также выделяются особенности и виды каждой из форм вини касательно функций и социального назначения публичного права. Установлено, что в сравнении с категорией содержания вини категория формы вини отражает следующий шаг в познании данного института. Сделан вывод, что публичное право оперирует двумя основными формами вини, какими являются умысел и неосторожность.

Ключевые слова: формы вини, публичное право, умысел, неосторожность.

Paper describes the main aspects of the division of the blame to the forms, as well as highlights the features and types of each form of guilt for the functions and social purposes of public law. It is found that, compared with the category of the content the category of the form of guilt reflects the next step in this institution understanding. It is concluded that public law deals with two major forms of guilt, that are the intent and negligence.

Keywords: forms of guilt, public law, intent, negligence.

Вивчення вини як складного та багатогранного інституту публічного права, який, поряд з юридичним, має ще й філософський, етичний, психологічний та соціологічний аспекти, потребує відповідного методологічного підходу.

Для цього необхідним є правильне розуміння і застосування категорій змісту, форми та сутності вини, які характеризують різні сторони цього явища, з'ясування їх співвідношення та практичного значення.

По-перше, аналіз зазначених категорій дозволяє глибше пізнати інститут вини у публічному праві, оскільки категорії форми, змісту та сутності є усталеним знаряддям пізнання навколишньої, у тому числі й правничої, дійсності. По-друге, такий аналіз має велике практичне значення як для законодавчого визначення форм вини і ознак суб'єктивної сторони конкретних правопорушень, так і для застосування цих понять на практиці.

Досліджуючи вини у публічному праві, ми керуємось такими основними засадами. Вина становить внутрішню, суб'єктивну сторону правопорушення, психічне ставлення суб'єкта до свого діяння і його наслідків. У цій якості вина є необхідною умовою публічно-правової відповідальності і водночас мірою цієї відповідальності. Як і будь-яке психічне ставлення людини, вина є нерозривною єдністю відбиття у психіці суб'єкта об'єктивної дійсності і ставлення особи до цієї дійсності, яке визначається установками, поглядами і моральними принципами людини.

Уже досить довго українська правнича доктрина виходить з розуміння вини як обов'язкової умови відповідальності у публічному праві. Обов'язковість встанов-

лення та доведення наявності вини суб'єкта правопорушення у публічному праві означає, водночас, неможливість притягнення до публічно-правової відповідальності за відсутності вини.

Так, у сучасній українській літературі з фінансового права зазначається, що для визначення фінансової відповідальності та відмежування її від інших видів юридичної відповідальності необхідно приділити увагу визначенню фінансового правопорушення, під яким розуміють протиправне, *винне* (виділено мною – М.Ф.) діяння (дія чи бездіяльність), яке посягає на встановлений державою порядок здійснення фінансової діяльності та спричиняє застосування відповідних санкцій, зокрема й фінансових [2, с. 77].

Про необхідність приділити увагу суб'єктивній стороні фінансового правопорушення, котра полягає у наявності вини особи, яка скоїла протиправне діяння, пише й переважна більшість російських правознавців. Проте суб'єктивна сторона не завжди отримує належну правову оцінку під час притягнення до публічно-правової відповідальності, що особливо помітно у справах про бюджетні і банківські правопорушення. При цьому не можна ігнорувати той факт, що принцип відповідальності лише за наявності вини був і залишається важливим принципом юридичної відповідальності взагалі. Тому дослідники правопорушень у сфері публічного права, зокрема фінансового, вважають винність обов'язковою ознакою правопорушення [3, с. 55].

Питання наявності вини суб'єкта правопорушення у публічному праві були предметом вивчення деяких дисертаційних праць. Проте автори цих досліджень переважно є представниками російської юридичної науки. Так, у 1996 р. О.Ф. Галузіним було захищено кандидатську дисертацію на тему “Правопорушення у публічному і приватному праві”, де автор обстоював положення, що вина у публічному праві є обов'язковим елементом правопорушення [1, с. 6–7].

Дослідниця фінансової відповідальності у системі юридичної відповідальності О.А. Мусаткіна так само наголошує на обов'язковості вини як ознаки фінансового правопорушення [3, с. 55].

Водночас уважне вивчення цих та інших наукових джерел, де започатковано вивчення елементів та ознак правопорушень у сфері публічного права, приводить до висновку про те, що дослідники оминають важливе питання поділу вини у публічному праві на форми. Єдиний виняток становлять праці науковців з кримінального права, де форми вини вивчаються уже тривалий час [6].

Таким чином, метою цієї статті є, передусім, розкриття основоположних засад поділу вини на форми, а також виокремлення особливостей та видів кожної з цих форм вини стосовно функцій та соціального призначення публічного права.

Категорія форми відбиває внутрішній зв'язок і спосіб організації, взаємодії елементів і процесів як між собою, так і з зовнішніми умовами. Форма – це внутрішня організація змісту, співвідношення його елементів, стійкі зв'язки між найважливішими з них [7, с. 621].

Форма вини визначається співвідношенням психічних елементів, що складають зміст вини, а також їхньою повнотою.

Значення категорії, що розглядається, неможливо переоцінити. По-перше, форми вини, будучи законодавчо закріпленими, окреслюють межі винуватого вчинення правопорушень. Лише у цих межах психічне ставлення суб'єкта до вчинюваного діяння та його наслідків є винним. По-друге, виокремлення загальних, стійких ознак психічного ставлення, властивого різним правопорушенням, дозволяє наблизитися до розуміння сутності вини, абстрагуватися від конкретних особливостей окремих проявів вини. По-третє, визначення форм вини, які містять загальні ознаки всіх умисних і всіх необережних правопорушень, винесені до загальних частин кодексів, дозволяють “розвантажити” формулювання конкретних складів правопорушень в особливих частинах кодексів.

Категорія форми вини характеризує зв'язок психічних елементів, що складають зміст вини, з об'єктивними ознаками правопорушення. Із аналізу положень кримінального законодавства та законодавства про адміністративні правопорушення

впливає, що, визначаючи форму вини, законодавець використовує два психологічні елементи: інтелектуальний та вольовий, що відбивають та виявляють ставлення особи до діяння та його наслідків. Форма вини, відповідно, є вужчою за її зміст. Інші психічні елементи, що входять до змісту вини – мотив, мета, емоційний стан, – а також ставлення до таких об'єктивних обставин, як місце, час тощо на форму вини не впливають.

Для того, щоб розглядати те чи інше поєднання психологічних елементів як певну форму вини, потрібні такі умови. По-перше, воно має характеризувати поведінку особи саме як винну, тобто таку, що залежить від особистості. Поєднання, що є властивим суб'єктивному випадку (невинуватому заподіяння), не утворює вини. По-друге, воно має володіти якісною визначеністю, адже інакше неможливим є чітке розмежування форм вини. За різних форм вини вирізняється інтелектуальне та вольове ставлення особи до діяння та його наслідків, тому поділ форм вини треба здійснювати за одними й тими самими підставами. Наприклад, відмінність грубої від легкої необережності є відмінністю не в формах вини, а в її ступені; визначений і невизначений умисел також не утворюють різних форм вини тощо. По-третє, поєднання психологічних елементів повинно мати практичне значення для встановлення наявності вини в діянні, кваліфікації правопорушення або індивідуалізації певного різновиду публічно-правової відповідальності. У протилежному випадку виокремлення форм вини було б позбавлене практичного сенсу.

Зазначене дозволяє дійти висновку про неприпустимість волюнтаристського підходу до конструювання форм вини та їх визначення. Зокрема, в одній із галузей публічного права – кримінальній – лише з урахуванням зазначених моментів можна вирішувати спірне у теорії питання про так звану “змішану” форму вини.

Форма вини, хоча і в меншому ступені ніж її зміст, залежить від конструкції складу правопорушення і характеру його об'єктивної сторони. Наприклад, при використанні службовою особою бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню або іншому порушенні законодавства про бюджетну систему України, якщо предметом цих діянь були бюджетні кошти у великих розмірах (ч. 1 ст. 210 Кримінального кодексу України – далі КК України), маємо формальний склад злочину, в якому наслідок не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, оскільки він “зливається” з діянням. Звідси психічне ставлення до нього може бути відсутнім у суб'єкта правопорушення або не впливати на форму вини. Умисел і необережність у формальних складах правопорушень визначаються виключно ставленням до суспільно небезпечного діяння, тому у цих випадках неможливі непрямий умисел або злочинна самовпевненість.

Вчення про окремі форми вини склалося передусім у кримінальному та адміністративному праві (в аспекті адміністративної відповідальності за правопорушення), тому у подальшому аналізі основних форм вини публічного права варто використати надбання зазначених галузей права.

Умисел. Відповідно до чинного кримінального законодавства (ст. 24 КК України) злочин визнається вчиненим умисно, якщо особа, що його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання (ч. 2. ст. 24 КК) або свідомо припускала настання цих наслідків (ч. 3 ст. 24 КК).

Умисел є найпоширенішою і такою, що має підвищену безпеку, формою вини. Більш висока суспільна безпека умисної вини визначається тим, що умисне діяння, свідомо спрямоване на заподіяння шкоди людині, суспільству або державі, створює реальну можливість фактичного заподіяння цієї шкоди, порівняно із необережною дією. Умисне правопорушення за інших рівних умов тягне більш сувору санкцію, ніж аналогічне правопорушення, вчинене через необережність.

У ст. 24 КК України не лише дається загальне поняття умисної форми вини, але й міститься визначення двох видів умислу: прямого і непрямого. Проте треба мати на увазі, що не всі сучасні українські правники поділяють думку законодавця. Окрему позицію у цьому питанні зайняв криміналіст В.О. Навроцький, зазначивши, що цілком можна було залишити на розсуд теорії кримінального права і не поміщати

в закон ті, які стосуються видів умислу і необережності, повторності, сукупності та рецидиву злочинів та ряд інших. Така оцінка зроблена, враховуючи, що ці поняття тільки накреслені, докладної характеристики їх значення немає, у статтях Особливої частини вони не лише не розвиваються, а й взагалі не використовуються [4, с. 34].

Терміни “прямий” і “непрямий” умисел у Кримінальному законодавстві УРСР 1960 р. не вживалися, проте теорія кримінального права і судова практика цими термінами користувалися.

Прямий умисел – такий вид умислу, за якого особа, що вчинила злочин, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.

У юридичній літературі непрямий умисел називається іноді евентуальним (від лат. *dolus eventualis*). Непрямий умисел характеризується тим, що особа, яка вчинила злочин, усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і свідомо припускала можливість їх настання, байдуже до цього ставлячись.

У визначенні умисної форми вини (ст. 24 КК) міститься вказівка на такі характерні ознаки умислу: усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння і передбачення його суспільно небезпечних наслідків (інтелектуальні елементи), бажання настання цих наслідків при прямому умислі або свідомо байдуже допущення їх при непрямому умислі (вольові елементи). Інтелектуальний і вольовий елементи взаємозалежні і не можуть бути протиставлені одне одному. При вчиненні конкретного злочину інтелектуальний і вольовий елементи завжди наповнені певним предметним змістом. З'ясування змісту і спрямованості умислу має важливе практичне значення, є необхідною передумовою правильної юридичної оцінки вчиненого.

Усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння, що вчиняється, яке є однією із необхідних ознак умислу, припускає розуміння не лише його фактичного характеру, але і соціального і правового значення, тобто шкідливості цього діяння для системи конкретних суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом. При умислі винний усвідомлює не суспільну небезпеку взагалі, а особливий, властивий кожному виду злочинів характер суспільної небезпеки.

Теорії кримінального права і судово-слідчій практиці відомі різновиди як прямого, так і непрямого умислу: умисел заздалегідь обдуманий (предумисел) і такий, що виник раптово; умисел конкретизований і неконкретизований. Необхідно мати на увазі, що перераховані різновиди умислу не утворюють самостійних форм вини, не замінюють понять прямого і непрямого умислу, а існують лише в їхніх межах, визначаючи ступінь вини.

Необережність. Необережність поряд із умислом є самостійною формою вини і позиціонується правознавцями як менш небезпечна форма вини порівняно з умислом. Проте не можна недооцінювати небезпеку цієї форми вини і значення протидії правопорушенням, що вчиняються через необережність, оскільки вони завдають значної шкоди суспільству і мають відносну поширеність. В умовах науково-технічної революції збільшується кількість необережних правопорушень, що вчиняються не лише в таких традиційних сферах, як охорона навколишнього середовища, безпека умов праці, безпека руху й експлуатації транспорту, а й у фінансових та адміністративних відносинах.

Слід мати на увазі, що на відміну від законодавства деяких європейських країн, у Кримінальному кодексі України спеціально не закріплене обмеження відповідальності за діяння, вчинені через необережність. Тим самим презюмується рівність двох форм вини. Діяння, вчинені умисно, прямо не оцінюються Кримінальним кодексом як більш небезпечні, ніж ті, що вчиняються через необережність. Однак розташування необережних злочинів у кримінальному законодавстві побічно вказує на таку оцінку законодавця.

Соціальне коріння необережності тісним чином пов'язане із соціальною позицією особистості. Неуважність, недисциплінованість, легковажність, що виявляється в необережному заподіянні шкоди правоохоронюваним відносинам, ґрунтуються на

недостатній значущості цих інтересів для винного і, звідси, у недостатньо уважному до них ставленні [5, с. 18]. Значно рідше необережні правопорушення відбуваються через особливий психофізіологічний стан особи: втому, нестійкість уваги, хворобу тощо.

Відповідно до ст. 25 КК України злочин визнається вчиненим через необережність, якщо особа, що його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачати.

У цьому визначенні це юридичне поняття двох видів необережності: злочинної самовпевненості (ч. 2 ст. 25 УК України) і злочинної недбалості (ч. 3 ст. 25 УК України).

Злочинна самовпевненість характеризується тим, що винний передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховує на їх відвернення.

Передбачення особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії (бездіяльності) становить інтелектуальний елемент злочинної самовпевненості, а легковажний розрахунок на їх відвернення – вольовий.

Примітно, що за своїм інтелектуальним моментом злочинна самовпевненість має певну подібність із непрямим умислом. Проте на відміну від непрямого умислу, за якого винний передбачає реальну можливість настання злочинних наслідків, самовпевненість характеризується передбаченням абстрактної можливості настання таких наслідків, тобто ймовірності. Суб'єкт при самовпевненості передбачає, що подібного роду діяння взагалі можуть потягти за собою суспільно небезпечні наслідки, але вважає, що у цьому конкретному випадку вони не настануть. Перша ознака зближує злочинну самовпевненість із умислом, що є іноді причиною помилок у судовій практиці.

Злочинна недбалість характеризується непередбаченням можливості настання суспільно небезпечних наслідків за наявності обов'язку (повинності) і можливості передбачати ці наслідки. Непередбачення суспільно небезпечних наслідків відрізняє недбалість за інтелектуальним моментом від обох видів умислу і від самовпевненості. Вольовий момент злочинної недбалості полягає в тому, що винний, маючи обов'язок і реальну можливість запобігти суспільно небезпечним наслідкам діяння, що вчиняється ним, не активізує свої психічні сили і спроможності для ненастання шкідливих наслідків.

Відповідальність за правопорушення, що вчиняються через злочинну недбалість, обґрунтовується тим, що винний, хоча і не передбачав можливості настання суспільно небезпечних наслідків, але повинен був і міг передбачати їхнє настання.

Для встановлення того, чи повинна була і чи могла особа передбачати суспільно небезпечні наслідки свого діяння, теорія кримінального права і судова практика користуються двома критеріями: об'єктивним і суб'єктивним.

Об'єктивний критерій (критерій повинності) злочинної недбалості, що у законі виражений словами: "повинна була передбачити" (ст. 25 КК), означає обов'язок особи передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків за дотримання належних для цієї особи запобіжних заходів. Проте за об'єктивним критерієм не можна робити висновок, чи була у цієї особи реальна можливість передбачити настання злочинних наслідків. Для відповіді на це питання необхідним є розгляд об'єктивного критерію недбалості у взаємозв'язку з її суб'єктивним критерієм.

Суб'єктивний критерій недбалості (у законі цей критерій виражений словами: "могла передбачити") означає персональну спроможність особи в конкретній ситуації і за своїми індивідуальними властивостями (життєвий досвід, освіта, професія, стаж роботи тощо) передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків. Вказівка в законі на те, що при злочинній недбалості, крім обов'язку передбачення, повинна бути і можливість передбачення особою суспільно небезпечних наслідків свого діяння, виключає об'єктивне ставлення в вину.

Отже, можна дійти висновку, що за необережної форми вини усі відтінки психічного ставлення поєднуються в два види – усвідомлену необережність (злочинна самовпевненість) і неусвідомлену (злочинна недбалість), що характеризуються як загальними рисами, так і серйозними розходженнями, що слугує підставою для їхнього окремого, самостійного існування.

Висновки

Довести і встановити вину суб'єкта означає, передусім, встановлення певної форми вини.

Категорія форми вини характеризує зв'язок психічних елементів, що складають зміст вини, з об'єктивними ознаками правопорушення. Із аналізу положень кримінального законодавства та законодавства про адміністративні правопорушення випливає, що, визначаючи форму вини, законодавець використовує два психологічні елементи: інтелектуальний та вольовий, що відбивають та виявляють ставлення особи до діяння та його наслідків.

Порівняно з категорією змісту вини категорія форми вини відбиває наступний крок у пізнанні цього інституту. Форма вини є більш абстрактною, позаяк узагальнює ознаки змісту, що повторюються: від психологічних ознак окремих правопорушень (зміст вини) до загальних ознак однотипних за формою вини правопорушень.

Публічне право оперує двома основними формами вини, якими є умисел та необережність. Питання щодо “змішаної”, або “подвійної” чи “складної” форми вини є дискусійним, і сьогоднішня юридична наука ще не вирішила його.

Подальші дослідження форм вини у публічному праві, на нашу думку, повинні торкатися виокремлення загальних інтелектуальних та вольових ознак відомих окремим галузевим наукам форм вини, що є необхідною передумовою виходу на більш високий рівень узагальнення. Методологічним підґрунтям подальших досліджень може бути метод індукції, тобто переходу від окремого (форми вини у конкретній галузі права) до загального (форми вини у публічному праві).

Таким чином, дослідження форм вини у публічному праві пов'язане з важливими науковими та практичними завданнями – створенням наукового фундаменту обґрунтованого притягнення суб'єкта до відповідальності у публічному праві, унеможливленням свавільного покладання на особу фінансової, адміністративної, кримінальної та інших видів публічно-правової відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Галузин А.Ф.* Правонарушения в публичном и частном праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теория и история права и государства ; история правовых учений / А.Ф. Галузин. – Самара, 1996. – 22 с.
2. *Музыка-Стефанчук О.А.* Фінансове право : навч. посіб. / О.А. Музыка-Стефанчук. – 3-тє вид., доп. і перероб. – К. : Атіка, 2007. – 264 с.
3. *Мусаткіна А.А.* Финансовое правонарушение как основание ответственности за нарушение норм финансового законодательства / А.А. Мусаткіна // Вестник Волжского ун-та им. В.Н. Татищева. – 1999. – Вып. 7. – С. 54–59. – (Серия “Юриспруденция”).
4. *Навроцький В.О.* Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.). / В.О. Навроцький. – К. : Атіка, 2001. – 272 с.
5. *Тяжкова И.М.* Неосторожные преступления с использованием источников повышенной опасности / И.М. Тяжкова. – СПб. : Издательство “Юридический центр Пресс”, 2002. – 278 с.
6. *Фельдштейн Г.С.* Психологические основы и юридическая конструкция форм виновности в уголовном праве / Г.С. Фельдштейн. – М. : Товарищество типо-литографии Владимир Чичерин в Москве, Марына рошца, соб. дом, 1903. – 571 с.
7. *Философский энциклопедический словарь* / глав. ред. Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

Отримано 28.03.2013